

Hristina Mikić

Univerzitet Metropolitan u Beogradu

Fakultet za menadžment

Srbija

hristina.mikic@metropolitan.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0003-3932-4398>

DOI: <https://doi.org/10.18485/slovenika.2024.10.1.7>

UDK: 666.1(497.11)"18/19"

Dejan Molnar

Univerzitet u Beogradu

Ekonomski fakultet

Srbija

dejan.molnar@ekof.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-6081-8141>

Đorđe Mitrović

Univerzitet u Beogradu

Ekonomski fakultet

Srbija

dorde.mitrovic@ekof.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-1839-1105>

Pregledni rad

Srpska fabrika stakla i slovenačko-srpske veze u staklarstvu: zajedničko nasleđe (1)

Apstrakt

U radu se analizira istorijski razvoj staklarske industrije u Kraljevini Srbiji, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji na osnovu istraživanja obimne arhivske građe. Pionirom staklarstva u Srbiji smatra se Avram Petronijević, osnivač prve staklare Avramovac kod Jagodine, koja je prestala sa radom 1852. godine. Nova fabrika stakla u Jagodini, osnovana 1886. godine, poslovala je nešto manje od 20 godina, ali je zatvorena zbog visokih troškova modernizacije. Milivoje Popović osnovao je Srpsku fabriku stakla 1907. godine, te je danas ona sa najdužim vekom poslovanja u Srbiji. Fabrika je prolazila kroz česte promene vlasništva i modernizacije, a tokom 1928. godine postaje sastavni deo konzorcijuma Sjedinjene tvornice stakla i deo preduzetničkog plana braće Abel iz Hrastnika za specijalizacijom Jugoslovenske industrije stakla. Na taj način, utirao se put stvaranju slovenačko-srpskih ekonomskih veza u staklarstvu u prvoj polovini 20. veka.

Cilj rada je da predstavi razvoj i ekonomski značaj staklarstva, kao i da ukaže na značaj veze između Srpske fabrike stakla i Sjedinjenih tvornica stakla.

Ključne reči: staklarstvo, industrijsko nasleđe, Srpska fabrika stakla, staklara Hrastnik, Paraćin, Sjedinjene tvornice stakla

Uvod

Geografski položaj Pomoravlja¹ značajno je uticao na privredni razvoj ovog regiona. Njegova blizina carskom putu, koji je kroz ve-kove povezivao Rimsko, Vizantijsko i Otomansko carstvo sa Centralnom Evropom, bila je od ključne važnosti za razvoj trgovine, transporta, zanata, a kasnije i industrije. Ovaj put je donosio i rizike i opasnosti, ali istovremeno omogućavao inovacije i pristup novim otkrićima (Mikić i Radonjić-Živkov 2021). Iako je u prvoj polovini 19. veka Pomoravlje bilo poznato po trgovini vunom i stokom, koja je postavila temelje za ekonomski razvoj ovog područja, Paraćin i Jagodina su se izdvajali i kao mesta sa dobrom osnovom za razvoj industrije, naročito staklarske. Ona su obilovala šumskim resursima i rekama, te blazinom nalazišta kvarca neophodnim za pokretanje industrijskih kapaciteta. Upravo su ti faktori bili presudni da prva staklara (Avramovac) nastane na području Pomoravlja. Najpre kao trgovački pomoćnik u Beču, a kasnije kao diplomata, Avram Petronije-jević, njen osnivač, imao je uvid u ekonomska kretanja, nadolazeće industrijske grane, lukrativne proizvode za trgovinu i perspektivne preduzetničke poduhvate, odakle su najverovatnije poticale njegove ideje za poslove u Srbiji. Svoj prvi značajniji poslovni poduhvat ostvario je osnivanjem staklare kod Jagodine, između sela Mišević i Belice (Popović 2012; Mikić i dr. 2021). Državni savet mu je odobrio povlastice i monopol na proizvodnju stakla na četrnaest godina, tokom 1843. godine, a tri godine kasnije fabrika je počela sa radom (v. više: Peruničić 1975). Njeno poslovanje bilo je kratkog veka ne samo zbog smrti Avrama Petronijevića (1852) već i zbog velikih investicija koje je zahtevala proizvodnja stakla u to vreme (Obradović 1975). Skoro deceniju niko od domaćih preduzetnika nije se usuđivao da pokrene nacionalnu proizvodnju stakla, pa su se potrebe za staklom podmirivale iz uvoza. Tražnja za staklom na domaćem tržištu je rasla, naročito za ravnim staklom za zastakljivanje i ambalažom.

¹ Geografski, Pomoravlje je oblast u Srbiji duž sliva Velike Morave i obuhvata naseljena mesta koja se nalaze duž ove reke. Administrativno reč je o okrugu kome danas pripadaju mesta: Paraćin, Čuprija, Jagodina, Svilajnac, Despotovac i Rekovac.

Najveći deo uvoza dolazio je iz Austrougarske. Glavni razlog tome bile su odredbe Berlinske konvencije, a kasnije trgovinski sporazum između Srbije i Austrougarske. Oni su davali povoljan tretman uvoznom staklu, propisujući na uvoz stakla iz Austrougarske niske carine, koje ne smeju preći 3%, zatim tretman najslobodnije trgovine i najpovlašćenije nacije (Ugovori i konvencije između Srbije i stranih država 1887; Pantić 1910). Tako je staklo iz Austrougarske bilo konkurentno kako u pogledu cena, tako i kada su u pitanju troškovi transporta. Dodatno, nestabilnost naše spoljne trgovine, koja je proizilazila i usled velike zavisnosti od naših suseda, nije pružala mogućnost tadašnjoj Srbiji da razvije sopstvenu industriju, jer se pomenutim sporazumima odrekla zaštitne trgovinske politike koju je mogla da vodi u korist domaće proizvodnje. Ove prilike počele su da se menjaju naročito u periodu 1881–1895. godine učestalim zabranama našeg izvoza svinja i druge stoke na tržište Austrougarske (Savić 1890). One su započele prvo pozivanjem na zdravstvene razloge, a kasnije je uvedena visoka carinska tarifa na marvu. Tako su mnoge delatnosti postale interesantne za naše preduzetnike, među njima i staklarstvo. Ipak, ono je bilo i veoma rizično zbog kompleksne industrijske osnove, potrebnog kapitala i specifičnih znanja neophodnih za uspešno vođenje ove industrije (Mikić 2022; Mikić i dr. 2021). U poslednjoj deceniji 19. veka, na ponovno pokretanje fabrike stakla odlučuje se Nacko Janković, jagodinski trgovac. Staklara „Nacko Janković i sinovi“ poslovala je skoro deceniju, kada je zbog sličnih razloga u vezi sa nedostatkom kapitala (kao i prethodna) prestala sa radom tokom 1904. godine (Đurić 1985). Ovo je vreme kada je uvoz stakla iz Austrougarske konstantno rastao, dostižući oko 85% od ukupnog uvoza stakla u 1905. godini. Situacija u oblasti stakla se dodatno pogoršala sa srpsko-austrougarskim carinskim ratom, koji je započeo početkom 1906. godine, a čiju je kulminaciju označilo potpisivanje trgovinskog sporazuma između Kraljevine Srbije i Bugarske. U to vreme, u Kraljevini Srbiji nije postojala nijedna fabrika za proizvodnju šupljeg stakla, što je imalo negativan uticaj na domaću privredu i spoljnotrgovinski bilans zemlje. Državne povlastice koje su bile dodeljene za proizvodnju stakla jagodinskoj fabrici prodate su novim vlasnicima u Kostolcu, gde je trebalo da otpočne proizvodnja ravnog stakla, dok je deo opreme i određeni broj radnika preuzela Srpska fabrika stakla u Paraćinu, koja će biti otvorena nekoliko godina kasnije (Vučo 1981).

O industriji stakla u Srbiji tokom 20. veka postoji mali broj publikovanih radova i istraživanja, naročito onih koji se bave Srpskom

fabrikom stakla kao okosnicom njenog razvoja i slovenačko-srpskim vezama u staklarstvu. Neki od njih bavili su se razvojem industrije u Pomoravlju (v. Obradović 1975; Mikić i Radonjić-Živkov 2021), dok su drugi izvori bili posvećeni radu fabrike u smislu njene promocije, neobjektivno predstavljajući dostignuća razvoja staklarstva pre Drugog svetskog rata (v. Paskuči 1959). Metodologija rada je zasnovana na kombinaciji historiografskih metoda istraživanja (prikupljanje arhivskih podataka, sekundarnih izvora, štampe, kao i arhivske evidencije i memoarskih zapisa) i teorijsko-sistemskog i faktografskog metoda. U radu je korišćena arhivska građa Arhiva Jugoslavije, Državnog arhiva, Istorijskog arhiva Beograda, Arhivskog fonda Srpske fabrike stakla i Fonda „Srpska fabrika stakla“ Zavičajnog muzeja Paraćin; ekonomska štampa u periodu 1907–1945. godine, kao i drugi publikovani izvori o staklarstvu.

Srpska fabrika stakla

„Rad sam da podignem fabriku stakla, koja će – sa malim izuzećem – izrađivati sve vrste duvanog i presovanog stakla za kućevnu, kafansku i apotekarsku potrebu, kao i stakla za osvetljenje. Ovo preduzeće vodiću pod imenom „Srpska fabrika stakla“ [...]. A ja se obavezujem da u ovo preduzeće uložim: u zgrade sa mašinerijom 70.000 din; u obratni kapital preduzeća 80.000 [...]; da ću zavesti najsavršeniji način za prerađivanje sirovina; da će u preduzeću, posle pet godina, najmanje polovina radnika biti srpski državljani; da ću obezbediti radnike za slučaj bolesti, smrti i onesposobljenja [...]; da će moje preduzeće posle dve godine moći da podmiruje domaću potrošnju sa onim predmetima, koje preduzeće bude izrađivalo; kao i da će biti u mogućnosti da svoje proizvode izvozi i van zemlje.“

Milivoje M. Popović, trgovac

Ministarstvo narodne privrede, 27. januar 1906. godine, DA

MNP 1906 (41)12

Srpska fabrika stakla u Paraćinu nastala je kao odgovor domaćih trgovaca na nedostatak stakla na domaćem tržištu i potrebu za domaćom proizvodnjom stakla, naročito ambalažnim. Osnivači fabrike bili su Milivoje Popović, trgovac staklom, Ilija Antonović, trgovac gvožđem, i Sava Savić, trgovac kožom i narodni poslanik. Ideja za pokretanje fabrike došla je od Milivoja Popovića, koji je skoro deceniju i po bio trgovac staklom. Rođen 1869. godine u selu Šume kod Topole, došao je u Beograd da uči trgovački zanat, gde 1904. godine nasleđuje radnju za prodaju stakla od svog rođaka Đoke Aćimovića

(IAB: OZ-K6-V, 7). Kao i većina poznatih trgovaca toga doba, završio je nižu trgovačku školu Beogradske trgovačke omladine, kao i njihovu višu školu. Bila je to škola koja je radila na vaspitanju, moralnom i kulturnom unapređenju trgovačke struke, a čiji su polaznici bili trgovci i njihovi pomoćnici članovi udruženja Beogradske trgovačke omladine.

Prvobitna Popovićeve namera bila je da fabriku otvori u Beogradu ili njegovoj okolini (DA MNP 1906 (41)12), ali je od te ideje odustaio, jer mu se ukazala prilika da u Paraćinu otkupi zemljište koje je bilo opremljeno industrijskim postrojenjima, imalo pristup železnici i hidrocentralu. Fabrika je izgrađena na mestu nekadašnje „Prve kraljevske povlašćene industrije čohe, sukna, abe, vunenih štofova i pletiva Braće Minh“, koja je delimično stradala u požaru 1904. godine. Za pokretanje fabrike Popović je dobio povlastice države u vidu korišćenja rudnih i šumskih resursa, oslobađanje od plaćanja carina, poreza i drugih dažbina na uvoz sirovina, pravo korišćenja državnog zemljišta i smanjenje tarife za prevoz opreme i proizvoda državnim železnicama. Novi zakon o potpomaganju domaće radinosti (1889) predviđao je da domaći preduzetnici mogu uživati izvesne povlastice ukoliko pokreću industrije koje se bave višim fazama prerađivanja sirovina ili izradom finalnih proizvoda, a koje su od značaja za domaću privredu, a staklarstvo je bilo jedna od njih. Povlastice su obuhvatale i garantovane državne kupovine po stimulativnim cenama, koje su za 10% više od prosečnih cena koje ti proizvodi imaju na nekom od međunarodnih tržišta.

Proces osnivanja fabrike bio je detaljno planiran. Fabrika je protokolirana 2. aprila 1907. godine, a akcije su bile oglasne u oktobru iste godine. Za mnoge istraživače pokretanje fabrike stakla udruživanjem trgovaca, a ne industrijalaca, u to doba bio je redak slučaj u Evropi i veliki preduzetnički poduhvat za tadašnje uslove u Srbiji (v. više: Lampe et al. 1982; Mikić 2023).

Idejni projekat fabrike, koji je bio inspirisan češkim fabrikama stakla, napravio je dr Josif Kovačević, profesor tehničkog crtanja u Beogradskoj trgovačkoj omladinskoj školi, inače Popovićev kolega. Prema sećanjima staklarskih radnika, Kovačević je posetio Češku i skicirao projektantske ideje u hotelskim sobama (Paskuči 1959; Lampe et al. 1982).

Srpska fabrika stakla u Paraćinu između dva svetska rata, fotografija: Zavičajni muzej Paraćin, preuzeto sa www.creativeglassserbia.com (1. 6. 2024)

Nakon skoro godinu dana izgradnje, fabrika je počela sa radom u julu 1908. godine sa 350 radnika i jednom lonačnom peći (v. više: Mikić i Radonjić-Živkov 2021). Većina mašina, kalupa i radnika preuzeta je iz zatvorene jagodinske fabrike stakla (Vučo 1981), dok je određeni broj mašina i radnika došao iz Češke uz pomoć kontakata koje je imala porodica Minh, koja je bila i jedan od akcionara Srpske fabrike stakla.

U prvim godinama rada, Srpska fabrika stakla je uspešno zadovoljila oko 40% domaćih potreba za staklom, proizvodeći ambalažno staklo, stolovate čaše, rasvetna tela (v. više: Paskući 1959). Mnoge okolnosti predstavljale su poslovne izazove u proizvodnji stakla. Za tadašnje vreme, ova industrija je imala sezonski karakter, jer su energenti koji su je pokretali bili nedovoljni za visoke temperature topljenja stakla. Tako se često odustajalo od proizvodnje u zimskim mesecima ako su zime bile jake, a radilo se u tri smene kada su vladale povoljne vremenske prilike. Upravljanje zalihama i likvidnošću, kao i transport, bili su dodatni poslovni rizici kojima je bila izložena paraćinska fabrika, zbog čega radnicima nisu mogli da budu ponuđeni stalni ugovori za rad u fabrici i dolazilo je do kašnjenja u isplata nadnica. Mnogi izvori govore da je fabrika postigla značajan uspeh uprkos štrajkovima radnika zbog neisplaćenih plata 1909. godine (Vučo 1981; IAB: Dosije kredit-inform 1938; Savić 1922). Prvi proizvodi fabrike – tegle i stolovate čaše – bili su dostupni za kupovinu od avgusta 1908. godine u beogradskoj radnji Maksima Flaješera i Majera, koja je bila poznata po prodaji stakla (Trgovinski glasnik 1908).

Srpska fabrika stakla u Paraćinu je tako postala važan deo industrijske i ekonomske istorije Srbije, doprinoseći lokalnoj i nacionalnoj privredi kroz svoj rad i razvoj. Milivoje Popović, jedan od trojice osnivača paraćinske fabrike, bio je ključna figura u integraciji proizvodnje i prodaje stakla, što mu je omogućilo da ostvari konkurentne cene, veće marže i poslovni uspeh. Fabrika je bila usmerena na proizvodnju stakla za poznate kupce, što je vidljivo iz odsustva oglasa za prodaju njenih proizvoda (v. više: Mikić 2023). Iako je postojala tražnja za domaćim staklom, dalji razvoj fabrike zavisio je od energetske unapređenja. Pokušaji da dobije zajam od Klasne državne lutrije nisu urodili plodom, pa fabriku preuzima Beogradska zadruga za pomaganje i štednju (Beogradska zadruga 1912).

Nakon preuzimanja, Beogradska zadruga je finansirala izgradnju hidroelektrične centrale, koja je omogućila fabričke operacije i izgradnju nove kadne peći. Razvoj paraćinske fabrike (a naročito širenje proizvodnje presovanog stakla) bio je važan trenutak u stvaranju ekonomske nezavisnosti Srbije i izazivao je interesovanje austrougarskih konzula u Srbiji, jer je postojala bojazan da bi time opao uvoz ove robe iz Austrougarske (v. više: Vorgić 2023). Međutim, izbijanje Prvog i Drugog balkanskog rata, pa potom i Prvog svetskog rata prekinuli su dalji razvoj fabrike. Ona je pretrpela oštećenja tokom ratnih dejstava, a proizvodnja je obnovljena krajem 1921. godine. Kako bi se poboljšao rad fabrike, uspostavljeni su ekonomski odnosi sa Hrastnikom (Slovenija) radi nabavke Glauberove soli za proces proizvodnje iz Abelove fabrike hemijskih proizvoda (Savić 1922), koji se mogu smatrati pretečom stvaranja zajedničkog nasleđa u staklarstvu.

Razvoj staklarstva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca

Formiranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine stvaraju se novi uslovi za razvoj staklarstva, ali i velika očekivanja da će ujedinjenje doprineti ekonomskom napretku. U Sloveniji je staklarski centar bio Celjski i Kozjanski region (v. više: Ratej 2017). Tamo su nastale prve staklare tzv. šumske glažute još u 18. veku. One su se brzo osnivale, ali i brzo prestajale sa radom, jer su se gasile po nestanku šuma u čijoj blizini su se nalazile i bivale premeštane na druga područja. Potrebe za staklom rasle su i na ovim teritorijama, ali one nisu mogle biti podmirene. Slično kao i u Srbiji, nedostatak stakla nadomešćivao se uvozom, ali prvenstveno iz Češke i Bavarke. Pojava banjskih lečilišta stvorice uslove za osnivanje staklara za proizvodnju banjskih čaša i luksuznog stakla. Industrijalizacija se

širila u ove krajeve tokom 19. veka, kada nastaje nekoliko poznatih staklara u Zagorju Ob Savi i Rogatecu, kao i u Hrastniku. Staklaru u Hrastniku osnovao je 1860. godine inženjer Edvard Heider. Staklارا je menjala vlasnike, da bi 1886. godine pripala Vilhelmu Abelu starijem i njegovim partnerima (Ratej 2017). Tokom 20. veka ona će postati okosnica budućih ekonomskih odnosa sa paraćinskom fabrikom. Posedovala je tri peći – dve lončane i jednu kadnu (Savić 1922). Glavna proizvodnja joj je bila usmerena na ambalažu – izradu malih bočica, bočica za mastilo, hemikalije, apotekarske i hemijske preparate, kao i ambalažu i rasvetna tela. Krajem 1920. godine imala je oko 450 radnika, a proizvodnja joj je iznosila oko 23 vagona robe mesečno (v. više: Savić 1922). Iza Abelove smrti fabriku vodi njegov ortak Prosinak, a kasnije ortak Franc Vilnčnik, koji je napušta pod pritiskom Abelovih sinova (Ratej 2017; Valenčić 1989). U 1920. godini fabriku preuzimaju u celosti sinovi, Vilhelm (mlađi) i Ričard Abel i njihov zet Adolf Korbic, spajaju sve svoje fabrike stakla i rudnike, pa tako integrisanu kompaniju registruju 1922. godine pod novim imenom „Sjedinjene tvornice stakla d.d.“ sa sedištem u Zagrebu. U svom sastavu imali su fabriku stakla u Hrastniku, Zagorju ob Savi i u Straži, zajedno sa tri ugljenokopa, da bi u toku 1925. godine kupili staklaru u Daruvaru. Godine 1926. osnivaju staklaru nadomak Rogaške Slatine, a kasnije preuzimaju i staklaru u Sisku, kojoj obustavljaju rad.

Objekti fabrike stakla Hrastnik, 1908. izvor: Muzej Hrastnik, Hrastnik

Nasuprot ekonomskim očekivanjima, društveni i politički procesi u novostvorenoj Kraljevini nisu obezbeđivali stabilne uslove za razvoj staklarstva. Veći je broj razloga za ovu situaciju. Zakonodavstvo na ovim teritorijama nije bilo ujednačeno, što je stvaralo nesigurnost i promenjive uslove poslovanja u oblasti ove industrije. Regulativa na kojoj je trebalo da se gradi trgovinska politika sporo se donosila, a različito tumačila. Kontrola granica i uspostavljanje carinarnica bilo je uslovljeno novim državnim granicama. U pojedinim delovima se njihov broj povećavao, dok se u drugim delovima smanjivao s obzirom na to da su određene teritorije postale sastavni deo zemlje, a često je postojanje carinarnica bilo i predmet političkih pregovora (Becić 2015). Carinske tarife bile su drugi značajan instrument zaštite domaće industrije i igrale su važnu ulogu u podršci staklarskoj industriji, pri čemu je carinska stopa za šuplje staklo iznosila 34%, a za ravno staklo oko 50% od vrednosti robe (Izveštaj o staklu 1956). Sve do donošenja nove opšte carinske tarife sredinom 20-ih godina prošlog veka, u praksi je uglavnom važilo srpsko carinsko zakonodavstvo, kojim je bio zaštićen niz industrijskih grana. Tarife su se primenjivale sa maksimalnim i minimalnim stavovima, a pregovori oko trgovinskih odnosa i usvajanje privremenih trgovinskih sporazuma sa Kraljevinom SHS počeli su krajem 1919. godine (Becić 2015). Oni su bili važni i za dalji razvoj domaće industrije u Srbiji s obzirom na to da je zbog nedostatka i niskog kvaliteta domaće sirovine često bio neophodan uvoz staklarskog otpada iz Češke i Austrije, dok su hemikalije dolazile iz Nemačke (Mikić 2023). Slovenačke fabrike stakla bile su u povoljnijem položaju jer su imale svu sirovinu višeg kvaliteta na svojoj teritoriji i bliži pristup ugljenokopima. Poslednji razlog sporog razvoja industrije stakla bila je njena zastarelost. Ratovi su usporili modernizaciju industrije stakla, a fabrike su uglavnom proizvodile određene artikle, te nisu mogle da podmire šire geografsko područje. To je bio i razlog zašto se na ukupnjavanje kapitala u staklarskoj industriji gledalo blagonaklono i verovalo da će ono doneti bolju specijalizaciju proizvodnje i veću ekonomsku nezavisnost Kraljevine SHS.

Srpska fabrika stakla je ponovo pokrenula proizvodnju 1922. godine sa dve lončane peći, a nekoliko godina kasnije izgradila je nove kadne peći kako bi se povećala proizvodnja presovanog stakla. Beogradska zadruga uspela je da produži povlasticu usled ratnih dešavanja, tako da je ona važila do 1928. godine. Ipak, konkurencija uvoznog stakla iz Češke bila je pretnja domaćoj staklarskoj proizvodnji, kao i najava o ukidanju povlastica za industrijska preduzeća. Ekonomski odnosi Srpske fabrike stakla su se produbljavali sa Hrastni-

kom u pogledu nabavke resursa za proizvodnju, izrade nekih kalupa, ali i dolaskom šljajfera, staklarskih majstora i pomoćnika sa područja Zgorja ob Savi, Ljubljane, Hrastnika i Celja. Oko 1926. godine Srpska fabrika stakla postala je zastupnik Sjedinjenih tvornica stakla u Srbiji (AJ Fond 65–748), što se može smatrati prvim korakom ka slovenačko-srpskoj staklarskoj integraciji.

Uprava Sjedinjenih tvornica stakla d.d. u centralnom delu, Vilhelm Abel (mladi), početak 30-ih godina 20. veka, izvor: Zastavski muzej Trbovlje

Slovenačko-srpski odnosi u staklarstvu u Kraljevini Jugoslaviji

Dalje stvaranje jedinstvene države Jugoslavije uticalo je i na dinamiku razvoja industrije stakla. Pred istek povlastice koju je imala Beogradska zadruga, 1. maja 1928. godine Sjedinjene tvornice stakla preuzimaju Srpsku fabriku stakla. Ovaj korak nije označio samo promenu vlasništva, već i integraciju u širi okvir kompanija koje su dominirale staklarskom industrijom u Jugoslaviji. Abelovi su nastavili da razvijaju poslovanje, prilagođavajući se izazovima konkurencije, kao što je širenje češkog stakla na jugoslovenskom tržištu. Vilhelm Abel je imao jasnu viziju da osvoji jugoslovensko tržište i proširi proizvodnju skoro svih vrsta stakla u svojim fabrikama. Uređenje zemlje na banovine dovelo je do ograničenja u izvozu stakla, pa se Abelova namera nametala i kao logično poslovno rešenje.

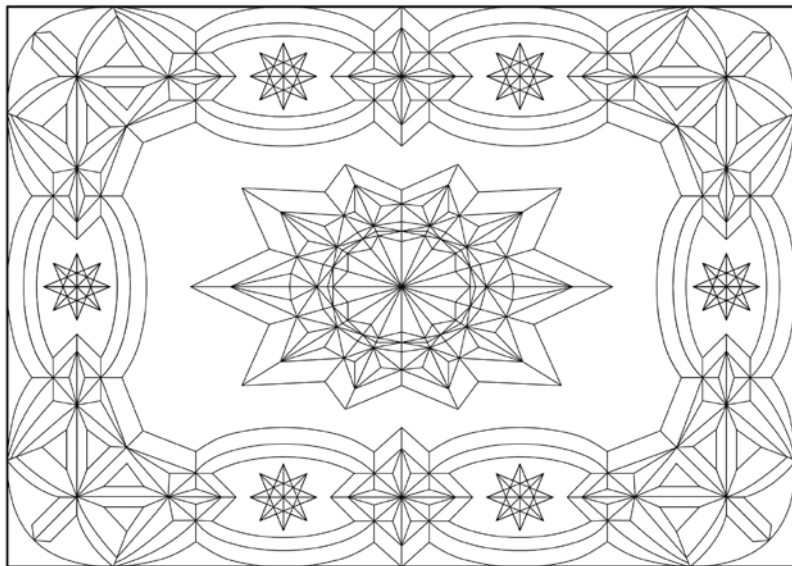
U Sjedinjenim tvornicama stakla bilo je zaposleno oko 4.000 radnika i 120 službenika, dok je konzorcijum bio organizovan tako da svaka fabrika održava određeni stepen nezavisnosti i samostalnosti (NIP 1974). Srpska fabrika stakla u Paraćinu je zauzimala monopol-

ski položaj na tržištima Dunavske, Moravske i Vardarske banovine, često preuzimajući i razvoj eksperimentalne proizvodnje stakla (Mikić 2023). Ovakva organizacija omogućila je Abelovim fabrikama da efikasno koriste resurse i tržišne pogodnosti, čime su postali ključni igrači u jugoslovenskoj staklarskoj industriji tog perioda. Cilj je bio smanjiti zavisnost domaće privrede od uvoza ovih staklarskih proizvoda, što je bilo posebno važno u periodu ekonomske krize i političkih nemira. Fabrike u Hrastniku i Paraćinu imale su najrazgranatiju saradnju. U Hrastniku su se izrađivali modeli i dizajnirali kalupi za poluautomatsku proizvodnju ambalažnog stakla, kao i specijalni proizvodi šupljeg stakla za široku potrošnju. Preko fabrike u Paraćinu nudile su se određene vrste stakla (poput rozalina i zelenog stakla), čija proizvodnja nije bila razvijena na našim prostorima. Vilhelm Abel je zaista bio ključni akter u modernizaciji i razvoju Srpske fabrike stakla u Paraćinu, primenjujući evropske staklarske tradicije i prilagođavajući se turbulentnim ekonomskim vremenima, posebno tokom krize 1930-ih godina. U sklopu modernizacije radilo se i na poboljšanju radničkog standarda – dograđena je i modernizovana staklarska kolonija za smeštaj radnika, zatim kantina za ishranu radnika i sl. Njegova sposobnost brzog prilagođavanja proizvodnje je bila ključna, što je omogućilo fabrici da premosti teške periode. Abel je uveo novu filozofiju rada, sproveo remont i modernizaciju mašina, te uveo poluautomatsko duvanje stakla (Izveštaji UO Srpske fabrike stakla, 1929–1933). Takođe je proširio proizvodni asortiman i promenio politiku plasmana stakla, usmeravajući se ka intenzivnijem izvozu i širenju tržišta za nove proizvode paraćinske fabrike.

Memorandum Srpske fabrike stakla sa izgledom fabrike krajem 30-ih godina 20. veka, izvor: AJ, Fond 65. preuzeto sa www.creativeglassserbia.com (1. 6. 2024)

Novi proizvodi vrlo često su razvijani u Hrastniku, prvo su testirani preko Srpske fabrike stakla, a ukoliko bi se pokazali uspješnim, pokretana je njihova masovna proizvodnja u Paraćinu. Bilo je i obrnutih procesa, kada su uticaji išli i u suprotnom pravcu ka slovenačkoj fabrici. Tako Sjedinjene tvornice stakla usvajaju veoma popularnu tacnu iz serije Pikadili, koja je prvobitno razvijena u Paraćinu (v. više Vorgić 2023).

Tableta za kolače inspirisana serijom Pikadili, Srpska fabrika stakla II tehnički crtež, Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije, preuzeto sa www.creativeglassserbia.com (1. 6. 2024)

Iako je Abelovo upravljanje fabrikom bilo obeleženo modernizacijom, tokom socijalističkog perioda ono se često negativno ocenjivalo (npr. da su preuzeli paraćinsku fabriku da bi je zatvorili). Međutim, ovakve ocene nemaju opravdanja u arhivskim dokumentima o radu fabrike. Takvi stavovi povezani su pre sa ideološkim predrasudama prema privatnom vlasništvu i preduzetnicima nego sa stvarnim ekonomskim unapređenjima koje je Abel doneo jugoslovenskoj staklarskoj industriji. O doprinosu Abelovih opstanku staklarske industrije tokom ekonomske krize pisao je i Velimir Bajkić, najuticajniji ekonomski analitičar tog vremena.

„Vođstvo naše industrije za šuplje staklo, koje je i danas tehnički u rukama porodice Vilhelma Abela, uspelo je da koncentracijom i racionalizacijom svojih tvornica provede najsavršeniju specijalizaciju proizvodnje i da izdrži bez ikakvih potreba opštu svetsku depre-

siju, koja je s obzirom na opadanje kupovne snage potrošača i u industriji stakla znatno otežavala prodaju robe. [...] kao dokaz velikog napretka naše staklarske industrije u pogledu tehničke usavršenosti i srazmerne jeftinoće može da posluži i činjenica da su Sjedinjene tvornice uprkos slaboj carinskoj zaštiti, bez naročitih teškoća mogle da se odupru stranoj konkurenciji koja je i prošle godine pokušavala da se putem dumping cena uvede na naše tržište.“

Velimir Bajkić, *Narodno blagostanje*, br. 43. 1936, 185.

Paraćinska fabrika je postala poznata po proizvodnji finog stakla najviše za ugostiteljstvo i stolovitim čašama, a posebno po majstorstvu šlifovanja, što je bilo u skladu sa najvišim evropskim standardima tog vremena. Tehnička usavršenost proizvodnje i visok kvalitet proizvoda nisu zaostajali za najmodernijim evropskim fabrikama, a sve više su proizvodi promovisani na sajmovima. Karakteristična je i velika mobilnost radnika između staklara, pa tako određeni broj slovenačkih porodica dolazi da živi u Paraćinu. Posebno se ističe dolazak šlajfera, staklarskih majstora i pomoćnika sa područja Zgorja ob Savi, Hrastnika i Celja, a među porodicama iz Slovenije to su Blaži, Čepin, Drame, Findajizi, Drimel, Hauver, Kosmos, Košak, Kajzer, Komlanc, Saletl (Arhivski fond SFS, 1929).

Radnici Srpske fabrike stakla, 1929. godina, Paraćin; izvor: Zavičajni muzej Paraćin, fototeka, preuzeto sa www.creativeglassserbia.com (1. 6. 2024)

Sve do početka Drugog svetskog rata Srpska fabrika stakla je radila veoma uspešno (IAB: Dosije Kredit-inform 1938; Bajkić 1936,

1939). Tokom rata je bila prisiljena da smanji obim proizvodnje i prilagodi se ratnim uslovima, a nakon okupacije je bila pod upravom okupacionih snaga. Nakon rata, 1945. godine, paraćinska fabrika, kao i one u Sloveniji i Hrvatskoj, konfiskovane su i postale su državna svojina (AJ MTI fond 17–48). Time je za Srpsku fabriku stakla u Paraćinu završena jedna era pod vođstvom Abelovih, koji su ostavili trajan pečat na razvoj staklarske industrije u Jugoslaviji.

Iz ovog perioda i danas su ostala sačuvana tri objekta industrijskog nasleđa, koji svedoče o slojevitosti naše zajedničke prošlosti: Minhova vila, zgrada stare staklarske kolonije i hidrocentrala. Sva tri objekta jednim delom su i svedočanstvo o prošloj saradnji Srbije i Slovenije na razvoju industrije stakla u prvoj polovini 20. veka. Minhova vila, izgrađena krajem 19. veka, bila je upravna zgrada i za potrebe posloводства Srpske fabrike stakla dok je poslovala kao deo konzorcijuma Sjedinjenih tvornica stakla, a zgrada radničke kolonije i dom staklarskih radnika izgrađeni su i modernizovani investicijama braće Abel, koji su iz Hrastnika. Stara elektrana u krugu fabrike je prva elektrana na jednosmernu struju izgrađena u Srbiji 1881. godine (Spasojević 2003; Ilić 2020), koju su Abelovi modernizovali i unapredili kako bi mogli da povećaju proizvodnju stakla. Izgradnja budućih slovenačko-srpskih ekonomskih veza u staklarstvu obavezuje nas na očuvanje i zaštitu ovog našeg zajedničkog industrijskog nasleđa, koje u Paraćinu postoji duže od jednog veka, a koje svedoči o našim odnosima u prvoj polovini 20. veka.

*Nastavlja se*²

Literatura

- Bajkić, Velimir. 1936a. *Analiza bilansa – Dodatak „Narodnom blagostanju“* br. 32.
- Bajkić, Velimir. 1936b. *Analiza bilansa – Dodatak „Narodnom blagostanju“* br. 43.
- Bajkić, Velimir. 1939. *Analiza bilansa – Dodatak „Narodnom blagostanju“* br. 36.
- Becić, Ivan. 2015. „Statistika i karakter spoljne trgovine Kraljevine SHS 1919–1929“. *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju* 33 (2): 57–72.
- Đurić, Jelica. 1985. *Staklo u Srbiji u XIX veku*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti.

² Na predlog redakcije, rad je zbog obimnosti podeljen u dva dela. Drugi deo će biti objavljen u *Sloveniki* 11 za 2025. godinu.

- Ilić, Saša. 2020. „Elektroprivreda socijalističke Jugoslavije: izvori za ekonomsko-istorijsko izučavanje, s osvrtom na dostupnu literaturu“. U *Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji*, uredili Vesna Aleksić, Aleksandar Matković i Marko Miljković, 110–134. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Lampe, John and Marvin Jackson. 1982. *Balkan Economic History 1550–1950: from imperial borderlands to developing nations*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mikić, Hristina. 2022. „Kreativne industrije i kulturno nasleđe: kreativnost inspirisana tradicijom staklarstva“. *Limes* 1: 89–108.
- Mikić, Hristina. 2023. *Ekonomski aspekti razvoja staklarstva: SFS 1907–1945*. Kreativno staklo Srbije – Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije & Zavičajni muzej Paraćin. Dostupno na: <https://creativeglassserbia.com/praeteritum/srpska-fabrika-stakla-1907-1945/> (11. 6. 2015).
- Mikić, Hristina i Estela Radonjić-Živkov. 2021. *Privreda Paraćina: od mlina do industrije*. Paraćin: Zavičajni muzej Paraćin i Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije.
- Obradović, Milisav. 1975. *Nastavak i razvoj industrije Pomoravlja do Drugog svetskog rata*. Svetozarevo: Istorijski arhiv.
- Pantić, Dušan. 1910. *Spoljna trgovinska politika nezavisne Srbije: prvi period 1878–1892*. Doktorska disertacija. Beograd: Štamparija Sava Radenković i brat.
- Paskući, Miodrag. 1959. *50 godina Srpske fabrike stakla Paraćin*. Paraćin: SFS.
- Peruničić, Branko. 1975. *Svetozarevo 1806–1915*. Svetozarevo: Privredni pregled.
- Popović, Radomir. 2012. *Avram Petronijević (1791–1852)*. Beograd: Freska.
- Ratej, Jože. 2017. *Glass in the Celje Region from the 18th century to the Present*. Celje: Pokrajinski muzej Celje.
- Savić, Milivoje. 1890. *Naša trgovina*. Beograd: Štamparija Sv. Nikolića.
- Savić, Milivoje. 1922. *Naša industrija i zanati*. Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- NIP. 1974. *110 godina staklane „Straža“ 1860–1970*. Varaždin: NIP.
- Spasojević, Aleksandar. 2003. „Pionirski period elektrifikacije Srbije (1884–1914)“. *Glasnik* 37: 59–73.
- Valenčić, Vlado. 1989. „Steklarni v Zagorju“. *Kronika: časopis za slovensko kraljevno zgodovino* 37: 186–191.
- Vorgić, Dejan. 2023. *Presovano staklo: od ekonomičnosti do kulturne misije*. Kreativno staklo Srbije – Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije. Dostupno na: <https://creativeglassserbia.com/praeteritum/presovano-staklo/> (11. 6. 2024).
- Vučo, Nikola. 1981. *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku*. Beograd: SANU.

Arhivski izvori

AJ, Arhiv Jugoslavije, Fond 65 (748).

AJ MTI fond 17 (48).

AJ MIT 17 127–128.

Arhivski fond, Srpska fabrika stakla a.d. Paraćin – Kadrovska evidencija, 1929.

Beogradska zadruga (1912), Izveštaj o radu u 1911. godini: podnesen na dvadeset devetoj redovnoj skupštini akcionara: na dan 5. februara 1912. godine, Beograd: Beogradska zadruga.

DA, Državni arhiv, MNP 1906 (41) 12.

Fond „Srpska fabrika stakla“, Zavičajni muzej Paraćin – Izveštaj UO SFS 1929–1933.

IAB, Istorijiski arhiv Beograda, Dosije Kredit-inform, 1938.

IAB, Istorijiski arhiv Beograda, OZ-K6-V, 7. Kostić, Milivoje. Građa o životu i radu beogradskih privrednika, preduzetnika, trgovca i bankara, 19–20. vek, manuskript, Arhiv Grada Beograda.

Narodna biblioteka Srbije, *Trgovinski glasnik* 1908, 1909, 1910.

Ugovori i konvencije između Srbije i stranih država, Beograd: Ministarstvo inostranih dela, 1887.

Zakon o potpomaganju domaće radinosti (industrije) od 16. jula 1898. godine, Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1902.

Hristina Mikić
Univerza Metropolitan v Beogradu
Fakulteta za menedžment
Srbija
hristina.mikic@metropolitan.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0003-3932-4398>

Dejan Molnar
Univerza v Beogradu
Ekonomska fakulteta
Srbija
dejan.molnar@ekof.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-6081-8141>

Đorđe Mitrović
Univerza v Beogradu
Ekonomska fakulteta
Srbija
dorde.mitrovic@ekof.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-1839-1105>

SRBSKA STEKLARNA IN SLOVENSKO-SRBSKE POVEZAVE V STEKLARSTVU: SKUPNA DEDIŠČINA (1)

Prispevek na podlagi obsežnih arhivskih raziskav analizira zgodovinski razvoj steklarske industrije v Kraljevini Srbiji, Kraljevini SHS in Kraljevini Jugoslaviji. Za pionirja steklarstva v Srbiji velja Avram Petronijević, ustanovitelj prve tovarne stekla Avramovac pri Jagodini, ki je prenehala delovati leta 1852. Nova steklarna v Jagodini, ustanovljena leta 1886, je delovala nekaj manj kot 20 let, a so jo zaradi visokih stroškov posodobitve zaprli. Milivoje Popović je leta 1907 ustanovil srbsko steklarno, ki je danes tista z najdaljšim stoletjem poslovanja v Srbiji. Tovarna je doživljala pogoste menjave lastništva in posodabljanja, leta 1928 pa je postala sestavni del konzorcija »Združena tovarna stekla« in del podjetniškega načrta bratov Abel iz Hrastnika za specializacijo jugoslovanske steklarske industrije. Na ta način je bila tlakovana pot za nastanek slovensko srbskih gospodarskih vezi v steklarski industriji v prvi polovici 20. stoletja. Cilj dela je predstaviti razvojni in gospodarski pomen steklarstva ter opozoriti na pomen povezovanja Srbske tovarne stekla in Združene tovarne stekla.

Ključne besede: steklarstvo, industrijska dediščina, srbska tovarna stekla, steklarna Hrastnik, Paraćin, Združene Steklarne

Hristina Mikić
Metropolitan University
Faculty of Management
Belgrade, Serbia
hristina.mikic@metropolitan.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0003-3932-4398>

Dejan Molnar
University of Belgrade
Faculty of Economics and Business
Belgrade, Serbia
dejan.molnar@ekof.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-6081-8141>

Đorđe Mitrović
University of Belgrade
Faculty of Economics and Business
Belgrade, Serbia
dorde.mitrovic@ekof.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-1839-1105>

SERBIAN GLASS FACTORY AND SLOVENIAN-SERBIAN CONNECTIONS IN GLASSWORKING: A COMMON HERITAGE (1)

The paper analyzes the historical development of the glass industry in the Kingdom of Serbia, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and the Kingdom of Yugoslavia on the basis of extensive archival research. Avram Petronijević, the founder of the first glass factory, Avramovac near Jagodina, which ceased operations in 1852, is considered a pioneer of glassmaking in Serbia. The new glass factory in Jagodina, founded in 1886, operated for a little less than twenty years but was closed due to high modernisation costs. Milivoje Popović founded the Serbian glass factory in 1907, and today, it remains the longest-running business in Serbia. The factory went through frequent changes of ownership and modernisation. In 1928, it became an integral part of the United Glass Factories consortium and part of the entrepreneurial plan of the Abel brothers from Hrastnik to introduce greater specialization in the Yugoslav glass industry. This paved the way for establishing Slovenian-Serbian economic ties in the glass industry in the first half of the 20th century. The aim of the paper is to present the development and economic importance of glassmaking, as well as to highlight the importance of the ties between the Serbian Glass Factory and the United Glass Factory.

Keywords: glassmaking, industrial heritage, Serbian glass factory, Hrastnik glassworks, Paraćin, United Glass Factories

Primljeno / Prejeto / Received: 04. 07. 2024.
Prihvaćeno / Sprejeto / Accepted: 16. 12. 2024.